

ERATORBIDEA ETA DEKLINABIDEA

Donostia, 1986-II-28

K. Mitxelena

1. Gaizki mintzatzeko makurra, ahoz nahiz letraz, gero eta oparoago ageria omen da, dela euskaraz dela erdaraz, eta nik ez nuke ezetz esango. Euskararen ingurukoak kezkatzen gaitu gu, batez ere: hurbilagotik dagokigulako, bidezko denez, eta sendabideak urriago dituelako. Gaiztoz hastekotan, gainera, esan dezakegu ez dutela eriek, larregitan, sendatzeko gogo sendoegirik azaltzen.

Edonon dira nabari, gurean, hutsak eta huts-gisakotzat har ditzakegunak. Hitz kontuan, aurrenik. Birtute genuen garbizaletasuna inoiz, ez hain aspaldi; orain, berriz, ezin zurituzko bidegabekeria. Badirudi, izan ere, merkeagoak, hutsalagoak, deusezagoak direla guretar frankorentzat, guztira jota, etxeok kanpoko inongoak baino.

Ez da hori Euskal-herritik landa ezagutzen ez den ixuria. Aldous Huxley-k, *The Perennial Philosophy*-n, hirugarren kapituluaren lehen buruan esaten digunez, baliokide edo dira ingelesez *maternal* eta *motherly*, *intoxicated* eta *drunk*, *eructation* eta *belch*. Antzeko esanahia dutelarik, ordea, nolako aldea batzuetarik besteetara! *Personality* ez omen lukete hain goi-mailako gogoetaren deituratzat hartuko, herriko jantziz *selfness* baleritza. Alemanek, eta nik eransten dut gehigarri hau, bide erdi, *Persönlichkeit*-ekin gelditu dira.

Gure jendeak ezagutzen du (baldinbaitere!) *begibakar* eta hitz hori horren gauza xumea eta ezkorra izanik ez du artean inork *monophtharmo* esateko zaletasunik agertu, ez behintzat mordoka eta saldoka. Besterik da, haatik, *monolingüe*, gogoeta garai eta goitar baten adierazlea: nola etsi, horrelako "jakiunde" gaietan, *begibakar*-en ereduarekin? Ahoa ez litzaziguke beteko.

Sánchez Carrión-ek, hemen jaioa ez delako behar bada, *elebakar* darabil, *elebidun*-en haritik, lehengo *elebitza* eta orainagoko *elebitasun*-en inguruan. Badakigu *elea* ez dela zeharo hizkuntza, baina aski ohituak gaude hitzen adierekin lasaiki jostatzen. *Laguna* ez da *adiskidea*, esate

baterako, hamar Euskal Telebista sortzen bazaizkigu ere baten orde. Orobat, hemen nahastea zaharragoa eta barreiatuagoa bada ere, *egurra* ez da *zura*, ezta *hanka* ere *oina*. Etxeko ondasunak galtzen eta ondatzen baditugu, noraezko izango dugu gero eta aldamenekoen eskekoago bihurtzea.

2. Dena den, ingelesez ari direnak eta gu ez gara elkarren antzera portatzen. Haiek, eskuzabalak izanik non-nahikoak hartzeko kontuan, ez dira estuago ematekoan. Kexu da, behinik-behin, hango eta hemengo jendea haiek salgai dutena errazegi erosten duelakoan. Nahikoa dugu iparraldera begiratzea.

Halaz guztiz eta hiztegia hiztegi, larriago gertatzen zaizkigu arazoak istilu orapilatsuagoetan: gramatikakoetan, esaeretan eta beste hainbestetan. Aipa ditzadan zenbait gogoko ez ditudanak, eta nik baino lehenago ere euskaldunik trebeenek higuin zituztenak. Higuin zituzketenak, hobeki esan, sekula entzun nahiz irakurri izan balituzte.

Esate baterako, *bat* usuegi agertzen da, hagitz oker ez banabil, eta *-a* atzizkia bakanegi, erdararen moduan (hemen, *nota bene*, erdara gaztelania da, besterik azaltzen ez denean), kontutan eduki gabe gure “artikulu” hura ez dela erdarazkoa bezain mugatzailea, lasaiago lotzen duela izena edo izen-multzoa. Horrexegatik, hain juxtu, erabiltzen dugu erdarazkoa baino aise usuago.

Mendi bat sar dezakegu, bada, eta sartzten dugu *mendia*-ren orde. Ez, alajaina, *mendia*-ren atzizkia gogoko ez dugulako, *norbait alkatea izendatu* eta *zerbait hautsa bihurtu* nahiz *hutsa gertatu* esateak ez baitigu inolazko minik ematen; ezta idazteak ere. Erdara gorroto izateaz gainera emaztekien aldeko purrkatu garen arren, “txoko” atsegin bat *Aitonen aterpea* dei dezakegu (Pasai Sanjuan-en, adibidez, orain Pasai Donibane bihurtuan), eta hori han amonak ere biltzen direlarik.

Ez da dagoeneko inor etxean, kalean, mendian denik, ezpada harako *Aita* hura, oraindik *zeruetan dena*: hori, gainera, oraintsu arte *zeruetan zegoelarik*. Gainerakoetan, *den* arbuiaturik, *dagoen* baino umilagorekin ez gara kontent gelditzen. Okerragoa da halere beste *izan*, iragankorra delakoarekin, gertatu ohi zaiguna. Hor daude *zure antza zeukan, zenbat urte daukazazu?* edota, gramatika “hobeari” etxekirik, *zenbat urte daukazu?* Atzenduxe dugu aspaldidanikako ezaguera zabaldu hura: *da, du* eta gainerantzekoek, *ser* eta *haber*-ek ez bezala, laguntzaile izan daitezkeelarik, badutela bestalde berezko indarra ere.

3. Esanak esan, bi euskal atzizkiz mintzatu behar nuke hemen, *-(r)en* eta *-(e)ko-z*, eta ez naiz oroitzen hala agindu nuelako den edota hala eskatu zidatelako nor direnek. Izan ere, hemen agertzen dira barrabaskeriak gure hizkuntzan, inon agertzekotan.

Joan San Martinek atera ditu nahaste eta lardaskaren agergarriak *Egan-en* azken zenbakian (1985, 3-4, 187-189). Horietarik batzu hurbildik dagozkit Erretereria maitean sortu eta haziak direlako. Horrela, gure plaza nagusiari, Kontzejukoari, *Herriko enparantza* deritza, “La place du Peuple” delako sinestean, “Place de la ville” murrizta baizik ez delarik. Orobat, bere eta besteren jaioterriari izena aldatu nahi diotenek “Orereta gure herriko izena da” aldarrikatzen digute. Hori bederen egia da, inondik ere: Erretereria, gure herria, sortu zen lekuari Orereta zeritzan eta egungo egunean ere bada, oker ez banabil, Orereta deritzan kalea. Bistan denez, ordea, Erretereria da gure herriaren izena eta, “La place du Peuple” eman nahi badugu aditzera, *Herriaren plaza* beharko dugu esan. Beheragokorik, ez.

Eta *plaza* nahi ez duenak *enparantza* erabil dezala. Ohar bat orain, laburra baino premiazkoa. Paperera ditudan adibideak, baita ondoren datorren larriagoa ere, alde edo alderdi baten ume dira. Ez ditut, halaz guztiz, talde horretakoei erasotzeko bildu. Adibideen uzta emankorrago agertzen da alor horretan, agian eta aski segur, bestek baino maizago egiten dutelako euskaraz, batez ere presaka, herriz herri eta harriz harri. Ez dut ikusten, bestalde, inork gaitzesten dituenik horrelakoak eta bost *hizkuntzaren aldetik* eta, alde honetarik, arbuatzen ez dena onartua eta are onetsia dago.

Honako beste izkribu honek, Erretereriatik urruti ere luze-zabalean hedatu denak, sortu ditu eztabaida saminak, nahi adina eta gehiago, edukiari dagokionez ordea beti, ez azalari begira: *Urlia eta Sandia Galeko kitzikiariak*. Honetaz, egia zor dut, zerbait galdatu dit batek baino gehiagok, baina hitzen gainean. Hitz baten gainean, hobe, delako *kitzikari* horren sustraiak jakin nahian.

Aspaldi ez duela, *kitzikari*-rekin nahiz *kitzikari*-rik gabe, ilea lastu zekioken euskaldun oso dei zitekeen edozeini. Guztiok badakigu, arteka-marteka ahaztu egiten bazaigu ere, *-(r)en* dela atzizki zuzen bakarra horrelakoetan. Euskalki guztietan, nik uste, labur-surrean ez gabiltzanean elkarte moldez jokatzuz, *artoaren ereilea* esaten da, *kateen birrintzailea*, *kristauen salataria*, eta abar eta abar. (Eta “abar” honek ez du nora ezean “luzea” izan behar. Horrelako ateraldiek badute inoiz gatz eta indar, sortu diren hizkuntzan, jendea entzutez eta irakurtzez aspertu baino lehen, luzaro gabe. Ok eragiten dute bestetan).

Orain artekoetarik ateratzen dudan ondorioa hauxe litzateke: on da euskaraz egitea; ez genuke, haatik, deus galduko ongixko egiten saiatuko bagina bidenabar. Baita beste honakoa ere: bata ala bestea aukeratu beharrak sortzen dituela kezka eta buru-hausteak behin eta berriro. Gogoan gelditu zitzaidan harako Orixeren argudio hura, *Urte guziko meza-bezperak*, viii: “Bestela ere esan oi da *Sancti Patres Ecclesiae*, eta

oieri, Aita ordez Guraso esaten diet ‘Elizako Guraso’, gure zarrak bezala. Ez ‘Elizaren guraso’, Jesukristo bera baita.” Ez naiz nor teologia aldeko arrazoiak neurtzeko eta pisatzeko. Aski dut, nolana ere, “gure zarrak” horrela mintzatu zirela jakitea, aski eta sobera: besterik gabe haien aukera aukeratua dut neronek.

4. Bi atzizkiok, baita elkarren etsai agertzen direlako ere, itxura berezia dute. Bai *-ren* eta bai *-ko* (bokal ondoan erakusten duten aldaera aipatuko dut soil-soilik aurrerantzean) deklinabideko bailiran hartu ohi ditu jendeak. Arrazoi aski lirudike horretako *genitibo* izengoitiak horniturik agertzeak, bata nahiz bestea, zein ere ezberdinak diren. Komeni litzaiguke, halaz guztiz, izenatarik haruntz begiratzea, ea beste arrazoi-biderik ba ote den horrretarako, dela alde dela kontra.

Maiztasunaz, dudarik gabe, edozein erakar- edo eratorbidean darabilgun atzizki baino usuago ageri dira: *-kor* baino areago, *-tsu* baino areago, baita *-(k)eria* eta *-(t)asun* berak baino maizago ere. Deklinabideko zenbait atzizkiren paretsuan dabilta maiztasunaren arabera: eman dezagun *-ri*-ren gisako izan daitezkeela.

Nolana ere den, nik nahiago nituzke erator-atzizki bezala hartu, eta ez da nik neure baitarik atera dudan burutapen eroa. Iritzi hori Martinet-i irakurri nion lehenbiziko aldiz, bere *Éléments de linguistique générale*-ren oinarri izan ziren irakas-paperetan. Ez da, gainera, bestetan ezezagun den gertaria. Hala nola georgieran eta honen ahaide diren hizkuntzetan, Hans Vogt-ek, *Esquisse d'une grammaire du géorgien moderne*, 1936 (lehen argitaraldiaz baliatu behar izan dut), 47, erakusten digunez:

“Quelques verbes ont apparemment leur sujet grammatical au génitif. C'est en réaliré au dérivé possessif au nominatif que nous avons à faire. A côté de *mjera im kacis sitqva* je crois en la parole de cet homme on a sans *sitqva: mjera im kacisa* je crois en cet homme, où la forme ancienne serait *kacisa-y*.” Gutti gora-behera euskaraz *gizon horren hitza sinesten dut* (gure gramatikak erdizka behintzat onartzen du) esan beharrean *gizon horrena sinesten dut* sartuko bagenu bezalatsu. Gurean, beraz, *génitif* eta *dérivé possessif* berdin liriateke (gehi/ken *-a*).

Kasu baten ezaugarria daraman izena ezin truka daiteke, salbuespenen bat edo beste salbu, atzizkidun gabearekin. Hau ala hori, Hjelmslev-ek irakatsi ohi zuenez: *gizona* ala *gizonak*, *gizonari* ala *gizonaz*, etc. Atzizkia daramanak ez du ametitzen kasu gehigarrik: *gizonari* eta kito, ez baita luzatzerik. Ez du luzatzerik, hobeki esan, *-ko* ez baldin badu ondorengo zenbait atzizkirekin: *gizonagango*, *harrizko*, *herriarekiko*, etc. Hori ere ez du hartuko ez *gizonak*, ez *gizonari*-k. Bestearen gisara, *-rentzat* ere bada, eta *-rendako*. Eratorbide atzizkiduna, berriz, truka daiteke, eta sarritan trukutzen da, atzizkirik ez daramanarekin: *ahariki*, *ahariko*, esaterako, *ahari*-ren ordez (*ahari(ki)a jan du*, *ahari(ko)a ikusi du*);

herrikoi, herritar, herri-ren lekuan... Beste horrenbeste gertatzen da, hain zuzen, *-ko* eta *-ren* kasu-markekin. *Etxea ederra da* bezala ditugu *etxe-koa ederra da, etxearena ederra da*; eta hori mugagabeen, singularrean eta pluralean (cf. *etxe-ta-ko, etxe-eta-ko* eta gainerako ezin konta ahalak), hitz eratorrietan aurkitzen ez den bezala.

Hitz bitan, *etxea ederra da* eta *etxe-koa ederra da* bi gauzaren adierazpide dira, bi gauza aski ezberdinen. Ezberdintasun hori, ordea, hiztegi mailakoa da. Gramatika aldetik, berriz, ez dugu alde handirik ikusten, perpaus horietan behinik-behin.

5. Arazoa horrela delakoan nago ez dut beste gehigarriak azalduko. Auzia bestetan datza: erabileran, alegia. Ez baitago beti argi eta garbi, noiz bata hautatu behar den eta noiz bestea, gorago atera ditudan adibideek zalantzen lekuko ditugularik. Badirudi, horietan bederen, *-ko*-ren aldeko joera agertzen dela: *-ko*-ren aldekoa eta *-ren*-en aurkakoa.

Lehen galdera, ordea, besterik litzateke: zerk batzen ditu, elkarrekin aipatu ohi ditugunez gero, gure ahoan eta gogoan, bi direlarik?

Lehen erantzuna erraza dugu. Kasu baten eta bestearen izena ia beti, edozein hizkuntzatan, berbera da, zein bere emendailuz berezia ager badaiteke ere. Hori aski ez balitz, itzulpen kontua izan badaiteke (itzulpen berdina baldin badute, *de* erdaraz esaterako, nola ez dute zentzu berdina izango?), maiz somatzen ditugun zalantza erabakigaitzak, eta Orixe plazara dugu lekuko, seinale nabari dira elkarren hurbiltasunaz.

Ezin-ukatuzko ezberdintasuna badute, haatik, behar bezala ulertzen badugu: *bizidun/bizigabe*-en artekoa. Lehia horretan *-ren* da *biziduna, markagabea* halere, eta *-ko* *bizigabe* bezain *markaduna*. Gauza bera gertatzen da, *pertsona/ez pertsona*-ri buruz, *haur* eta *ume*-rekin: *ume*, markarik gabea, izan daiteke gizakia eta gizakien haurra; *haurra*, berriz, gizatasun horri lotua agertzen da. Horrexegatik, errazago eta oparago erabil daiteke *-ren* zein *ume* beste binakoa, *-ko* eta *haur*, baino.

Bestetan azaldu izan dudanez, ondoko lau elkarketa hauetan bat bakarra da duda-mudarik gabe ezinezkoa:

<i>gizonaren etxea</i>	<i>etxe-ko gizona</i>
<i>etxearen gizona</i>	† <i>gizoneko etxea</i>

Etxearen gizona-k susmo txarra sortzen du, baina aski genuke *gizonen* ordezkari *jabe* esatea *etxearen jabea* edozein eztarik irentsiko lukeen mokadu bihurtzeko. Ez, arraioa, *jabeko etxea*.

6. Bereizkuntza arloan, ezin joan naiteke gure Hizkuntz-Batzordeak prestatu duen *Euskal gramatika: lehen urratsak*, 1985, 1.4.3.-tik aurrera. Formaldatze bideek (*tokialdatu, itxuraldatu* eta abar esan daitekeenez

zilegi zaigu *formaldata* esatea, nahiz erdal aurrizkia atzizki baten bitartez irauli) ez dute auzia osotoro garbitzen. Ez zuen ere garbitzen latinaren kasu errazagoa Benvenistek: azkenik, *Problèmes de linguistique générale*, 1966, 140-148. Zeri lotu behar diren ez dakigun hari albainuak geratzen dira beti, han eta hemen.

Esplikazio modu hori, horratik, ez da inondik ere berria eta are oraingoa. Zaharra da, Azkuek zenbait lekutan zabaldu zuena, eta ez dut uste berak asmatua zenik. Hori nik ahotik belarrira ikasi nuen, entzutez beraz, gure gramatika tradizioaren zati bezala.

Ez nuke honekin, lekua ez baita batere egokia, aurrera jo nahi. Bi genitiboen arteko beste alde batez mintzatu behar baitut.

7. Eutezko delakoak (*eute*, *eun* eta *euko* ikusiak ditut, baina ez dut sekula *edute*-ren azterrenik idoro) badu, hitz oinarri berriak sortzeko ahalmenaz gainera, bere burua hurrenez hurren errepikatzekoa ere. H. Harriet-ek ederki ezagutu zuen hori: ik. *Gramatica escuaraz eta francesez*, 1741, 8 hh. Lehenbiziko bi terroak aldatuko ditut bakoitzean:

<i>Bakharrac</i>	<i>Haiñitçac</i>
<i>Aita, Aitac</i>	<i>Aitac, Aitec</i>
<i>aitaren</i>	<i>aiten</i>

Atzizkiaren bitartez, oinarri berria sortu dugu jatorrizkotik, hau ere bestea bezala deklina daitekeena:

<i>Bakharrac</i>	<i>Bakharren haiñitçac</i>
<i>Aitarena, aitarenac</i>	<i>Aitarenac, Aitarenen</i>
<i>Aitarenaren</i>	<i>Aitarenen.</i>
<i>Haiñitcen bakhgarrac</i>	<i>Haiñitcen Haiñitçac</i>
<i>Aitena, Aitenac</i>	<i>Aitenac, aitenec</i>
<i>Aitenaren</i>	<i>Aitenen.</i>

—ko-rekikoa laburrago eman daiteke:

<i>Bakharrac</i>	<i>Haiñitçac</i>
<i>Erroma, erromac</i>	<i>Indiac, indiec</i>
<i>Erromaco</i>	<i>Indietaco.</i>
<i>Bakharrac</i>	<i>Bakharren Hainitçac</i>
<i>Erromacoa, erromacoac</i>	<i>Erromacoac, erromacoec</i>
<i>Erromacoaren</i>	<i>Erromacoen.</i>
<i>Haiñitcen bakharrac</i>	<i>Haiñitcen Hainitçac</i>
<i>Indietacoa, indietacoac</i>	<i>Indietacoac, indietacoec</i>
<i>Indietacoaren</i>	<i>Indietacoen</i>

8. Hauxe da Harriet-en zerrenda, guri dagokigun aldetik osoa. Ikus daitekeenez, *aitarenaren*, *aitarenen*, *aitenaren* eta *aitenen* dakartzalarik, ez

die *-ko*-ren sailean *Erromacoa*, *Indietacoa* baizik pàrekatzen. Bestela esan, berehala bukatzen zaio, hasi ere baino lehen, bere buruaren berretura berretzeko modua.

Bestetan esandakora natorrela, euskal kantu ezagun bat honela labur daiteke, gramatikaren kalterik gabe: *Aldapeko sagarrarenarenarenan* ongi 'eratu' dago, nahiz eta ulergaitza ez ezik ia ulertezina izan.

Har dezagun beste aldetik. Burgosen dagoen katedrala *Burgoskoa* da. *Burgosko katedraleko leihoak*, berriz, *Burgosko katedralekoak* dira; ez dut uste, haatik, *Burgoskoko leihoak* itxuran ager daitezkeenik. Edota guk ezagutzen dugun edozein euskara modutan *Burgoskoko* ezinezko da, are gehiago *Burgoskokoa*. Aitzitik, ez da eragozpenik *Erregearena*, *Erregarenarena*, *Erregearenarenarena...* esateko, nekez esango baldin bada ere horrelakorik.

9. Azken predikua egin behar banu, hauze esango nuke. Bai *-ren* eta bai *-ko* erator-atzizkiak dira areago deklinabidekoak baino. Tasun bat dute azkeneko hauekin: *etxe* soilari erantsi beharrean badutela leku *etxe*, *etxea*, *etxeak* oinarri hartzeko.

Euskalki guztietakoak dira, euskararenak, bada. Berdintsu erabiltzen dira non-nahi, erta berdinago erabiltzen ziren lehen orain baino. Aipatu ditudan bereizgarriez gainera, badute beste bat: beste atzizkiak kupidarik gabe har ditzaketela ondotik. Badirudi, beraz, ondasun horietaz ere baliatu behar genukeela. Etxekoak ez luke mirabe izan behar beti, eta kanpo-tarrak nagusi.